

ЯКОЮ БУЛА ІДЕОЛОГІЯ ОУН ТА УПА?

Василь МАРКУСЬ, методист Козівського РМК, Тернопільська область

Пізнайте правду і правда визволить вас – промовляє до нас біблейська істина. Правда, об'єктивність – ось ті критерії, якими повинні керуватися ті, хто досліджує і висвітлює історичні події, особливо такі неоднозначні, як історія ОУН і УПА. Нині одна частина українського суспільства твердо переконана, що ОУН, УПА – фашисти, друга, передусім жителі західних областей України, гнівно обурюється, коли ОУН, УПА так називають. Для них члени ОУН і УПА – герої, борці за незалежну Українську державу.

Поспілкувавшись з пересічними людьми, які не мають історичної освіти, можна переконалися в тому, що більшість з них не розуміє і не знає основних ознак фашизму, націоналізму, та й навіть комунізму, хоча жили в державі з комуністичним режимом. Проте всі гаряче обговорюють цю проблему, користуючись кліше, яке укріпилось у свідомості. Українське суспільство не володіє об'єктивною інформацією і живе в полоні міфів: міфу про ОУН, УПА та міфу про Велику Вітчизняну війну, який культивується Росією, сіючи сум'яття в душах людей, особливо старшого покоління.

Сьогодні єдиний вихід з такої ситуації полягає у деміфологізації діяльності, з одного боку, ОУН/УПА, з другого – Кремля у поширенні історичної правди, якою б вона не була. Висвітлюючи проблему ОУН, УПА, необхідно насамперед виходити з того, що не слід буквально ототожнювати їх. Організацію українських націоналістів (ОУН) і Українську повстанську армію (УПА) необхідно розглядати як дві окремі, хоч і пов'язані між собою структури. Перша була підпільною партійно-військовою структурою, а друга – партизанською за своїм характером армією. Вони мали різні функції і виникли не одночасно – ОУН у 1929 р., а УПА заявила про себе як сила навесні 1943 р.

Хоча основні посади в УПА займали оунівці з крила Степана Бандери, склад цієї структури був досить розмаїтим і за партійним складом, і за національним. За твердженням лідерів ОУН(Б) бандерівці в УПА становили не більш як половину особового складу. Проте незаперечним фактом є те, що ставши на чолі визвольного руху ОУН(Б) створила свою ідеологію для тих, хто воював проти німецьких нацистів і сталінського режиму в лавах УПА. Якою була ця ідеологія? Чи можна називати її фашистською, а вояків УПА фашистами, як це робить певна частина істориків і політиків? Передусім слід зазначити, що тенденція характеризувати ОУН як фашистський рух сягає кінця 1920-х років. Термін «фашизм» як кліше в політичній риторичі використовували противники і конкуренти ОУН в еміграції та в Західній Україні. Зокрема, ОУН називали пар-

тією фашистського покрою публіцисти з табору українських національних демократів [1].

На початку 1920-х років ХХ ст. в еміграції навіть існував союз українських фашистів (СУФ), лідерами якого були Петро Кожевников і Леонід Костарів. Кожевников, до речі, був серед засновників ОУН, членом проводу. Щоправда, згодом його виключили з лав ОУН, виявивши, що він працює на німецьку розвідку [1].

Організатори та ідеологи ОУН самі сприяли підживленню аналогій і навіть намагались запозичувати елементи політичних і соціально-економічних програм італійського фашизму. Зокрема, у постановках конгресу ОУН 1929 р. містяться елементи, які споріднювали політичний образ майбутньої Української соборної держави з фашистським варіантом корпоративної держави. Передусім ідеться про ідею створення ієрархічної системи представництва соціальних і професійних груп під соціальним патронатом і контролем держави для забезпечення єдності нації. Однак ця ідея не була інтелектуальною власністю італійського фашизму. Корпоративізм пропагували й інші ідеологічні течії, не тільки націоналістичні.

Що ж, власне, являла собою ідеологія ОУН? У західній науковій літературі її визначають як інтегральний націоналізм. Спочатку цим терміном позначалися світоглядні орієнтири французького радикального націоналізму початку ХХ ст. Потім термін «інтегральний націоналізм» став родовим поняттям для європейських праворадикальних рухів першої третини ХХ ст.

Світоглядні параметри «інтегрального націоналізму» ОУН чітко визначив американський дослідник Джон Армстронг. До них належать:

- віра в те, що нація є найвищою цінністю, якій мають підпорядковуватись усі інші цінності;
- апеляція до містичної ідеї єдності всіх осіб, які становлять націю (що ґрунтувалась на припущенні), про те, що національну спільноту об'єднують у цілісний організм біологічні характеристики або незворотні наслідки спільного історичного розвитку;
- підпорядкування раціональної, аналітичної думки «інтуїтивно правильним емоціям»;
- наявність харизматичного лідера, який є уособленням «волі нації»;
- культ дії, війни та насильства як вираження вищої біологічної життєздатності нації [3].

Члени ОУН діяли за своїми програмами, до яких належать:

- Програма ОУН 1929 р.;
- Програма ОУН 1939 р., ухвалена на великому зборі ОУН у Римі, яку ще називають програмою ОУН – мельниківців;

- Програма ОУН 1941 р., ухвалена на великому зборі ОУН у Кракові, яку ще називають програмою ОУН – бандерівців;

- Ухвала Третього надзвичайного великого збору ОУН(Б), прийнята в серпні 1943 р. на хуторі Веснівка поблизу с. Золота Слобода Козівського району Тернопільської області.

Відповідно до програми 1929 р. головною метою ОУН було встановлення незалежної соборної держави на всій українській етнічній території, передбачалось досягнення цієї мети через національну революцію та встановлення диктатури. Економіка держави мала об'єднувати приватну, націоналізовану та корпоративну форми власності. ОУН відкидала будь-який партійний чи класовий поділ і представляла себе як домінуючу силу українського суспільства [4].

Програми ОУН 1939 і 1941 рр., незважаючи на розкол у самій структурі, не мали принципових розбіжностей ідеологічного характеру. Відмінність була лише в формі: програма мельниківців містила більше теоретичних міркувань, а програма бандерівців – більше практично-політичних гасел. Це зумовлювалось, мабуть, часом написання програм. ОУН(Б) готувала свою програму під час Другої світової війни. В обох програмах підтверджувався принцип національної солідарності і заперечувалась політична легітимність поділу суспільства на класи. Залишаючись вірними інтегральному націоналізму, обидві організації ставили перед собою однакову мету – створити незалежну Українську державу. Проте способи її досягнення, політична орієнтація істотно різнилися. Мельниківці розраховували на підтримку Німеччини у розв'язуванні українського питання, зокрема вважали, що визволення України від більшовиків можливе лише в союзі з Німеччиною.

Прихильники Степана Бандери вважали, що Українська держава може бути утворена лише в результаті національної революції, власними силами українського народу. Співробітництва з нацистською Німеччиною бандерівці не виключали, як не виключали і можливості боротьби з нею, до чого згодом і закликали.

Незмінним у програмах ОУН залишалися принципи надпартійності й надкласовості за умови тотального панування ОУН в Українській соборній державі.

Існування політичних партій за програмою ОУН(М) мало бути забороненим, а ОУН представляла себе як єдину форму політичної організації населення. У програмі ОУН(Б) ця сама думка формулювалася завуальовано. Принцип вождизму в програмі ОУН(М) був доведений до абсолюту. Голова проводу українських націоналістів (ПУН) проголошувався вождем нації, який несе відповідальність за свої дії лише «перед Богом, нацією і власним сумлінням». У програмі ОУН(Б) питання про керівництво організацією було задеклароване в більш демократичному вигляді. Але це не стало на перешкоді створенню «культу особи» вождя і

реальному впровадженню принципу вождизму.

Спільними для обох програм були такі основні світоглядні принципи, як ідеалізм, волонтаризм, ідея створення людини нового типу, месіанізм, ідея органічності нації та вищості її інтересів над усіма іншими інтересами в суспільстві. Соціально-економічні проблеми трактувалися а дусі статичного патерналізму. Держава вважалася головним інститутом, відповідальним за розв'язування соціально-економічних проблем. Соціальну злагоду в суспільстві мала забезпечувати держава у поєднанні з корпоративно-професійними об'єднаннями.

Після Третього надзвичайного великого збору ОУН(Б), що відбувся в серпні 1943 р., політико-програмні настанови ОУН(Б) змінились. Незмінними залишилися лише тези про органічність нації, про вищість її інтересів, про ідеал самостійної соборної держави. Показовою є зміна акценту в принципі національного колективізму: в ідеологічній преамбулі йшлося про те, що ідеалом нового суспільства є знищення всіх форм класової експлуатації і побудова всенародної держави. На Третьому надзвичайному великому зборі ОУН(Б) відмовилась від гасла «Україна для українців», заявивши, що не бореться за Україну для себе. «ОУН бореться проти імперіалістів та імперій, бо в них один пануючий народ поневоле культурно й політично та визискує економічно інші, за рівність усіх громадян України незалежно від їхньої національності, державних і громадських прав та обов'язків» [5].

У соціально-економічній сфері використано класичну соціал-демократичну схему: держава має утримувати стратегічно важливі сектори економіки і соціальної сфери, не допускаючи різкої майнової диференціації та свавілля бюрократії. У 1944 р., створивши Українську головну визвольну раду, ОУН(Б) фактично розпочала розбудову національного руху на багатопартійній основі.

Враховуючи наведений матеріал, спробуємо з'ясувати відповіді на цілий ряд запитань. Чи правомірно називати оунівців фашистами? Що власне є фашизмом? Як впливав фашизм на український націоналізм 1920–1930-х років? Що власне запозичили українські націоналісти в фашизму? Чи вважали вони самі себе фашистами?

Слід зазначити, що проблема впливу фашизму на міжвоєнний український націоналізм залишається однією з найбільш контраверсійних у нашій історіографії. Якщо відкинути суто пропагандистські спекуляції, то можна виділити такі три основні підходи до розглядуваного питання:

- 1) Український націоналізм ніколи не мав нічого спільного ані з фашизмом, ані з німецьким націонал-соціалізмом (Петро Мірчук, Володимир Косик та інші автори, переважно з націоналістичного середовища).

- 2) Український інтегральний націоналізм зазнав значного впливу з боку фашизму, особливо

італійського, проте відрізнявся від нього в засадничих питаннях (Джон Армстронг, «ранній» Іван Лисяк-Рудницький, Олександр Мотиль).

3) Радикальний напрям міжвоєнного українського націоналізму був складовою європейського фашистського руху («пізній» Іван Лисяк-Рудницький, Кость Бондаренко) [6].

В академічному середовищі більш авторитетною є концепція Івана Лисяка-Рудницького, який тривалий час відстоював самобутність українського інтегрального націоналізму, а наприкінці життя вважав за можливе ідентифікувати його як український варіант фашизму.

Кость Бондаренко ототожнює ідеологію ОУН з фашизмом і закликає не боятися з ним паралелей, мовляв, існування в Україні фашизму спростовує культивовану істориками традиційну «беззубість» українців і доводить, що має нормальну європейську націю, якій близькі загальноєвропейські проблеми і яка навіть у роки бездержавності не відставала від ритму європейського життя [5].

Є й інші думки. Так, львівський історик Ярослав Грицак вважає, що ОУН не варто ідентифікувати з фашистськими рухами як такими. На його думку ОУН стояла ближче до радикальних правих рухів (згідно з типологією авторитарного націоналізму, запропонованою Стенлі Пейном) [7].

Як бачимо, єдиного підходу до цієї проблеми в історичній науці немає. Як же тоді визначити, чи є український радикальний націоналізм різновидом фашизму, чи це інша типологічно відмінна течія? Найлегше, здавалося б, розв'язати проблему, якщо порівняти існуючі дефініції фашизму з характерними ознаками українського радикального націоналізму. Але проблема в тому, що дефініції є надто довільними, і дискусії відносно того, що вважати фашизмом, не припиняються. Нині є різні визначення фашизму, і немає жодних підстав вважати якесь з них найбільш правильним.

Згідно з найбільш поширеним трактуванням фашизм поряд з комунізмом є одним із двох основних різновидів тоталітаризму. На відміну від комунізму, який прагне здійснювати тотальний контроль над суспільством в ім'я інтересів інтернаціонального пролетаріату, фашизм робить те саме в ім'я інтересів нації. Під таке визначення підпадають і власне фашизм, і німецький націонал-соціалізм, і деякі течії українського націоналізму. У вузькому історичному змісті фашизм – це масовий політичний рух, який існував в Італії в 1920–1930-х роках під керівництвом Беніто Муссоліні. В історіографії СРСР, Росії, країн СНД, а також у ряді праць західних істориків фашизмом називають німецький націонал-соціалізм.

Останнім часом у спеціальній літературі обговорюється визначення фашизму запроваджене англійським дослідником Р. Гріффітом. Він вводить нове поняття – *палінгенетичний*

ультранаціоналізм. Воно означає, що в своєму міфологічному ядрі фашистська ідеологія спрямована не на «відродження» нації, як інші націоналістично-популістські ідеології, а на її «створення знову» [4].

Подібна ситуація і з поняттям «націоналізм». У міжвоєнній Західній Україні націоналістами називали себе члени різних політичних організацій, зокрема національно-демократичних. Наприклад, Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), полоністське (Волинське українське об'єднання) і навіть радянське (Українська партія праці, Західноукраїнська національно-революційна організація). Проте поступово націоналізм став асоціюватися з його крайньою, найвойовничішою формою, яка найповніше втілювалась в ідеології ОУН, в інтегральному націоналізмі.

Як бачимо, скільки дослідників, стільки й різних визначень предмета дослідження. Тому не варто блукати в нетрях дефініцій, порівнюючи інтегральний націоналізм з фашизмом. Варто з'ясувати відповіді на кілька конкретних запитань, а саме: чи вплинув фашизм на формування українського інтегрального націоналізму? Чи самі українські націоналісти вважали себе фашистами? Що спільного було в ідеології та практиці фашизму й інтегрального (чинного, революційного, організованого) націоналізму? Чи існували між ними засадничі відмінності?

Відповідь на перше запитання, вочевидь, позитивна. З моменту своєї перемоги в Італії фашизм викликав величезний інтерес у багатьох українських політиків, був для них ідейним джерелом і взірцем для наслідування. Зазначимо, що нічого дивного в цьому немає. Період між двома світовими війнами в Європі з повним правом можна назвати добою фашизму – жодна інша ідеологія не може змагатися з ним за розмахом і динамікою впливу. У полоні фашистського міфу опинилися не тільки державні нації, а й націоналістичні рухи деяких бездержавних народів, яких війна і заснована на «праві сильного» Версальська система навчили не вірити в гасла ліберальної демократії.

Першим популяризатором фашизму в українському суспільстві став Дмитро Донцов. Ненавидячи російський більшовизм і водночас захоплюючись його силою, Донцов прагнув протиставити йому рух настільки ж енергійний, безкомпромісний та авторитарний, але націоналістичний за духом і метою. Модель такого руху Донцов вбачав у фашизмі, натомість він органічно не сприймав лібералізм, гуманізм та інтернаціоналізм. Посилаючись на Локка, Паретто, Тойнбі, Донцов доводив, що доктрина гуманізму й лібералізму послаблює націю, що демократична форма правління не є панацеєю...

Так, у праці «Кількість чи якість» (Розклад демократичної еліти), написаній у 1939 р. Донцов пише: «Наука гуманітаризму, фаталізму, еволюції, культурного поступу, пасивного культу

мас, толерації та безхарактерності, дефективного інтернаціоналізму, міжнародного братерства, віри в число, а не в особистість, пошани перед фактами вдирається в наші і без того розніжені серця, робить їх безхребетними морально, безопірними. Прищеплюючи віру не в себе, а в інших, у гармонію, а не в суперечність, у крутість і спокій, у згоду між вовком і ягням... Це ті отруйні гази, які випускає наперед противник, готовий до атаки, щоб одурманити і взяти нас голими руками...» [8].

Коли тижневик «Заграда», редактором якого був Дмитро Донцов, уперше вийшов з друку 1 квітня 1920 р., у пресі його стали називати «фашистським». Тижневик опублікував передову статтю під назвою «Чи ми фашисти?». У статті йшлося про те, що фашизм не є злом, а навпаки.

«Якщо пріоритет національного перед соціальним, ворожість до інтернаціоналізму, націоналізм як практика щоденного життя є програмою фашизму, – відповів автор статті, – про мене, ми є фашистами!» [4].

Хоча публіцисти з табору ОУН(Б) не раз заперечували зв'язок ідеології інтегрального націоналізму з фашизмом, однак факти свідчать про інше. Достатньо почитати твори того ж таки Донцова, який вбачав у фашизмі прояви духу, який оздоровить Європу: *«Цей дух прокинувся у Франції, прокидається на Наддніпрянщині. Рух, що зачався в Італії, а тепер в Німеччині, оздоровить затроєну Людвіками, Айнштайнами, Ромен Ролянами, Маргаритами, Барбюсами і Горькими духовну атмосферу Європи, створить нову громадянську думку, нову скалю громадських і особистих вартостей, яка не толеруватиме обік себе гангрену марксизму»* [4].

У Донцовському націоналізмі, який прийнято називати «чинним», неважко знайти низку паралелей з фашизмом: культ боротьби, ідеї ієрархізованого суспільства, ініціативної меншості, правлячої касты, Ордену на протигагу партійству, войовничий антима́рксизм і антилібералізм. Щоправда, Донцов не виклав своїх ідей у вигляді послідовної доктрини, він апелював радше до емоцій, ніж до розуму. Проте його ідеї були дуже популярними серед молоді, яка входила до ОУН.

Якщо в «Устрої ОУН» 1929 р. прямих запозичень з фашистської ідеології ще небагато, то в 30-х роках спостерігаємо помітне зростання впливу фашизму на український націоналізм. Чи не найбільше він позначився на концепції націократії, розробленій М. Сціборським, що лягла в основу політичної програми, яку прийняв II великий збір ОУН у Римі в серпні 1939 р.

У своїй праці «Націократія» Сціборський повністю відкинув демократію, соціалізм, комунізм, натомість з великою похвалою описує історичні заслуги фашизму. Багато положень «Націократії» – про імперіалізм, державний синдикалізм, протиставлення «єдино-правильного» націоналістичного світогляду всім іншим, відкидання

загальнолюдських етичних приписів, соціально-економічного ладу, погляди на еліту – прямо запозичені з концепцій фашизму.

Водночас Сціборський критикував фашистів за те, що вони вважали диктатуру не тимчасовим, а постійним принципом організації держави.

Альтернативою перманентній фашистській диктатурі автор вважав націократичний державний устрій, який мав замінити національну диктатуру після виконання її завдань. Націократією він називав «режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою всіх соціально-корисних верств, об'єднаних відповідно до їх суспільно-продуктивної функції у представницьких органах державного управління». На чолі держави мав стояти обраний національним збором «вождь нації, найкращий з найкращих її синів, що силою загального довір'я нації та правом своїх внутрішніх властивостей триматиме в своїх руках владу держави». Передбачалося створення виборних органів місцевого самоврядування, обрання законодавчої установи – Державної Ради, кандидатів до якої мали визначати контрольовані державою синдикати. Однак політичного плюралізму не передбачалося: *«Як в період національної диктатури, так і в умовах постійного державного ладу, партії не існуватимуть»* [4].

Варто зауважити, що, захоплюючись італійським фашизмом і намагаючись його наслідувати, діячі ОУН досить критично ставились до німецького націонал-соціалізму. Так, зокрема, Є. Онацький засуджував расову теорію нацизму.

Щоправда, попри критичне ставлення до нацизму ОУН пішла на співпрацю з гітлерівцями. Союз цей був суто прагматичним. Українські націоналісти (особливо крило Андрія Мельника) вважали гітлерівську Німеччину природним союзником у боротьбі із СРСР та Польщею і вірили, що фюрер нацистів, діючи у власних інтересах, допоможе створити самостійну Україну. Згодом життя переконало в марності цих сподівань...

Союз з нацистами не тільки призвів до самоізоляції ОУН і унеможливив її співпрацю з західними демократіями у боротьбі за самостійну Українську державу, він сприяв також проникненню в ідеологію ОУН елементів расизму та антисемітизму. Чого варт тільки відозва Степана Бандери, яка розповсюджувалась від 30 червня до 1 липня 1941 р. і в якій є такий заклик: *«Народе! Знай! Москва, Польща, Маляри, Жидва – це твої вороги. Нищ їх!»* [9]. І знищували... Оунівці сприйняли і концепцію моноетнічної держави, яка логічно вела до етнічних чисток.

Загалом можна визнати, що український інтегральний націоналізм повною мірою є синтезом французького інтегрального націоналізму, італійського фашизму та українського консерватизму. Щоб наочно переконатись у подібності українського націоналізму ОУН до фашизму, на-

ведемо порівняльний аналіз українського націоналізму і фашизму, зроблений американським дослідником українського націоналізму О. Мотилем і оформлений автором статті у вигляді таблиці [4]:

№ п/п	Провідні ідеї	Фашизм	Український інтегральний націоналізм
1	Глорифікація нації і держави	+	+
2	Вічна боротьба як сенс життя	+	+
3	Звеличування мілітаризму та імперіалізму	+	+
4	Воля і віра як рушійні сили історії	+	+
5	Акція як спосіб розв'язування всіх проблем	+	+
6	Нація як живий організм	+	+
7	Окрема особа і соціальний як органічні частини нації	+	+
8	Абсолютне відкидання марксизму і комунізму	+	+
9	Прихильність до державно-регульованого капіталізму	+	+
10	Підпорядкування соціальних конфліктів національній єдності і регулювання класової боротьби	+	+
11	Авторитарна, ієрархічна і корпоративна держава та соціальна структура	+	+
12	Тоталітарна національна ідеологія	+	+
13	Тоталітарна політична еліта	+	+

До цього переліку спільних ідей можна додати ще дві спільні організаційні засади: вождизм і мілітарний принцип побудови партії (партія – армія), найповніше втілений у структурі ОУН.

Отже, український інтегральний націоналізм справді мав чимало спільного з фашизмом, і їх ототожнення не є безпідставним. Ідеологія ОУН повністю відповідає і шести пунктам «Фашистського мінімуму», сформульованого Ернстом Нольте (антимарксизм, антилібералізм, антиконсерватизм, принцип вождизму, партія – армія, тоталітаризм як мета), і деяким іншим визначенням фашизму [4].

Ярослав Грицак, даючи оцінку ідеології ОУН, слушно зауважив: «Попри всі відмінності в ідеології, молоді радянські комуністи, німецькі нацисти й українські націоналісти мали багато спільного: всі вони були дітьми своєї епохи. Відкидання моралі, заперечення демократії, ксенофобія до «ворожих» класів чи націй, волюнтаризм і тягіння до екстремального радикалізму стали головними рисами їх колективного портрета» [7].

Проте все це стосується передусім програм ОУН зразка 1929, 1939, 1941 років. На початку статті ми згадували про зміну політико-програмних настанов ОУН, затверджених у

серпні 1943 р., насамперед відмову від гасла «Україна для українців» і спроби демократизації ОУН, відмову від вождизму. Декларативними чи ні були ці настанови? Однозначно важко сказати... Проте практика переслідування людей за національною ознакою, зокрема євреїв, відійшла в минуле.

Ще один важливий момент. Більшість існуючих типологій фашизму трактують його як крайню форму націоналізму. Проте вони, як правило ігнорують головну відмінність між двома видами націоналізму – націоналізмом державних націй і націоналізмом бездержавних націй, на якій наголошували свого часу М. Гайдман, В. Ульянов (Ленін), Є. Онацький.

Очевидно, що при такому підході фашизм і український інтегральний націоналізм різняться докорінно. Фашизм, як зазначав Є. Онацький, був засобом організації вже існуючої держави, тоді як український націоналізм був насамперед засобом здобування держави [4].

Отже, українці не могли бути справжніми фашистами, оскільки не досягли того, що робило фашизм можливим – держави. Фашизм був націоналізмом державних, панівних націй, його енергія спрямовувалась на тоталітарну реорганізацію держави і на підкорення інших народів.

Український інтегральний націоналізм, що його сповідувала ОУН і під гаслами якого боролась УПА, був ідеологією недержавної, поневоленої нації, а отже, насамперед, національно-визвольним рухом, а вже потім різновидом тоталітаризму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Організація українських націоналістів і УПА. Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К. : Наук. думка, 2005. – 70 с.
2. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Укр. ін-ту національної пам'яті) [Упоряд. : Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – К.; Ніжин : видавець ПП М. М. Лисенко, 2010. – 247 с.
3. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – К. : ПП М. І. Сергійчук, 2007. – Т. 1. – 640 с.
4. Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920–30 рр.) Незалежний культурологічний часопис «І» / О. Зайцев. – Число 16. – Львів, 2000. – С. 86–101. [Електронний ресурс]. Режим доступу : www.liviv.ua/n16/text/zaJtsew/htm.
5. Бондаренко К. Фашизм в Україні: до історії пробл. / К. Бонадренко // Укр. варіант. – 1997. – № 2. – С. 77–78.
6. Донцов Д. Хрестом і мечем: твори / Дмитро Донцов. – Тернопіль : Рада, 2010. – 316 с.
7. Грицак Я. УПА : між історією та політикою / Ярослав Грицак // Історія в шк. України. – 2005. – № 3. – С. 48–52.
8. Донцов Д. Кількість чи якість (Розклад демократичної еліти) / Д. Донцов // Хрестом і мечем : твори. – Тернопіль : Рада, 2010. – С. 196.
9. Збройні формування українських націоналістів в роки Другої світової війни. – Харків : Торінг плюс, 2008. – С. 335.